

Г. Козубовський

ПРО НЕВІДОМІ РОЗКОПКИ В КИЄВІ XVII ст.

У публікації розглядається інформація документа XVII ст. про пошуки срібла в Києві, яке проходило під патронатом гетьмана Івана Виговського (1657—1659). Звертається увага, що передумовою пошуку могли стати усні, писемні чи матеріальні джерела, які вказували на його наявність. Необхідність срібла відчувалась у зв'язку з прийняттям гетьманом нового курсу на забезпечення Руського князівства власною монетою. Головним джерелом срібла в Києві для гетьмана і його оточення, ймовірно, слугували чисельні знахідки срібних речей і злитків, що певно походили з культурних нашарувань давньоруського часу.

Ключові слова: історія археології, ранньомодерний час, розкопки, Київ, Іван Виговський, карбування, срібло, монета, злитки, гривні «київського типу».

Восени 1665 р., у розмові з російським посадовцем Іваном Желябузьким, гетьман Іван Брюховецький (1663—1668) згадав про пошуки срібла в Києві наприкінці 50-х рр. XVII ст. «... у Києві де є в горі руда срібна, а досліди робив тій руді Івашка Виговський¹, да зробивши досліди й залиши: отут-то немає нічого! А хотів... заводити срібний промисел...»² (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16). Він також наголосив на необхідності нових пошуків й потребі перевірити ту гору майстрами: чи є в ній срібна руда чи ні. Інформацію, що срібло шукали і воно таки було знайдено, підтвердив у розмові

й полковник Василь Дворецький: «та де гора в місті, якій пошуки робив Івашка Виговський срібної руди, і по досліді Виговського і срібло знайшлося; а яке виявилось срібло, того він не відає»³ (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16).

Пошуки срібла в Києві, ймовірно, були спричинені гострою потребою новообраного гетьмана в поповненні скарбниці та мали на меті власне виробництво монет.

Розроблені у 1658—1659 рр. статті Гадяцького трактату, який проголошував створення Руського князівства на правах автономії в складі Речі Посполитої, передбачали і випуск власної монети. Карбування монети в Руському князівстві було, певно, вигідним і гетьманській адміністрації, і польському урядові. Гетьманування Івана Виговського припало на період гострої фінансової кризи найближчих сусідів — Речі Посполитої та Московської держави — країн, які мали безпосередній інтерес до України.

Відомо 12 списків редакцій Гадяцької угоди, хоча оригінальний документ від 8 (18) вересня 1658 р., на якому стояли підписи Івана Виговського та польських комісарів, не зберігся. В окремій статті зазначалось, що «Руське князівство має право на відкриття монетарні в Києві, або там, де буде зручніше». Монета повинна була бути з портретом короля з металу такої якості як і коронна⁴. Цікаві трактування

1. Гетьман Іван Виговський (1657—1659).

2. Тут і далі переклади автора. Оригінал: «въ Кіевѣ де есть въ горѣ руда серебряная, а опытъ де чинилъ той рудѣ Ивашка Выговской, да учиня опыты, и покинулъ: тутто нѣтъ ничего! А хотѣлъ де тутъ заводитъ серебряной промыслъ...».

© Г. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

3. Оригінал: «та де гора въ городѣ, которой опытъ чинилъ Ивашка Выговской серебряной руды, и по опыту де Выговского и серебро объевилося; а каково де выхадно оказалось серебро, того онъ не вѣдаеть».

4. «Mennica dla bicia wszelakich pieniedzy, w Kiowie abo gdzie commodius będzie się zdało, utworzona być ma wedle iedney ligi, y z osobą Krolewską» (Volumina Legum... 1860, s. 299).

зазначеного пункту угоди в різних списках, що готувалися на різних стадіях підготовки документа, та збереглися в передачі різних джерел: «...вільно буде кувати козацьку монету для заплати козацькому війську» (ред. Мишанич 1991, с. 233), «руська монета» або «гроші, як у Короні», чи «гроші робитимуть за звичаєм князівства Литовського» (Яковлева 1998, с. 306—320, 430, 434; Бойко 1994, с. 148).

Можна тільки здогадуватися, який вигляд мали б монети. Згідно затвердженого сеймом документа, на монетах повинен був бути портрет короля Яна Казимира з відповідними легендами — іменем короля та його титулами. На реверсі вони могли мати герб Київської землі — архангела Михаїла, традиції зображення якого на литовських монетах сягають XVI ст. Міг бути зображений комбінований герб із київською, брацлавською та чернігівською символікою, але найбільш вірогідно, козак із мушкетом та шаблею — поширена емблема печаток Війська Запорозького. Або мати символіку пов'язану з особою самого Івана Виговського та його роду (рис. 1). З огляду на безпосередній зв'язок тогочасних монет і печаток, такі монетні зображення повинні були узгоджуватися з оформленням відомих печаток (Памятники... 1846, табл. 4: 4; Крип'якевич 1917). Під портретом короля або на реверсі мав бути знак монетного двору, швидше за все, Києва.

Хоча джерела і свідчать про підготовку до реалізації права монетної регалії на українських землях, але, напевно, тоді до цього не дійшло. У вересні 1659 р. Івана Виговського під тиском було позбавлено гетьманської булави. Гадяцький договір залишився не реалізованим.

Пошуки срібла в Києві не могли відбуватися без якихось «першоджерел» про його наявність. Як відомо, у Києві, як і в Київській землі, покладів срібла й на сьогодні не виявлено (Михайлов та ін. 2007, с. 155—157). Такими джерелами для новообраного гетьмана та його оточення могли бути: писемні та усні повідомлення про пошукові роботи в Києві упродовж XVI—XVII ст., знахідки чималої кількості срібла, що були прийняті за срібну руду (фрагменти самородного срібла). На таку роль, насамперед, претендують злитки-гривни київського типу, їх фрагменти, половинки, що іноді трапляються серед археологічних знахідок. Адже зв'язок таких злитків із грошовими знаками був призабутий, а наукових розробок про київські злитки ще не існувало.

Серед відомих злитків абсолютна перевага належить примірникам із вмістом срібла 90—99 %. Але дослідникам відомі і проби київських гривень-злитків: 400°, 600°, 750°, 800°, 870° (Янюшкіна 1997, с. 146—149; № 8, 14; Яшова-Омельничик 1999, с. 17, 19; № VI, XV). А в окремих апробованих мідних злитках (рис. 2) визначено доволі значний відсоток срібла — 4,14—9,80 % (Київ, Княжа Гора?) (Яшова-

Рис. 1. Прорис печатки гетьмана Івана Виговського (1657—1659) (за: Яворницький 1991)

Fig. 1. Engraving of the seal of Hetman Ivan Vyhovsky (1657—1659) (after Yavornytskyi 1991)

Рис. 2. Київські гривни (половинка та ціла) з мідного сплаву зі значним вмістом срібла — 4,14 та 9,80 % відповідно (Фонди Національного музею історії України)

Fig. 2. Kyiv hryvnias (half and whole) made of copper alloy with a significant silver content — 4.14 % and 9.80 % respectively (Funds of the National Museum of the History of Ukraine)

Омельничик 1999, с. 17, 19; № VI, XIX; Ильин 1921, с. 27, № 93).

Наявність чималої кількості срібла в злитках передбачає і його присутність у першоджерелі — монетах, із яких вони відлиті. Але такі мідні злитки мають грубішу форму, що нагадує шматки необробленого металу, руди. Навіть сучасними дослідниками вони часто сприймаються за давні чи сучасні підробки, пробні відливки тощо. Зовсім грубими шматками металу чи руди виглядають тільки що знайдені в землі злитки (не чищені реставраторами), часто темного кольору з різноманітними окислами,

що спотворюють їх форму. До того ж на середньовічних європейських копальнях срібло іноді продавали саме в злитках.

Привертає увагу й поширена у XVII ст. практика переплавки на місці тільки що знайденої руди в злитки. Наприклад, 1662 р. на місці виявлення срібної руди в Оленецькому краї на узбережжі Білого моря була поставлена плавильня, а зі знайденої руди в якості експерименту виплавлені два пруті і *злиток срібла* (Латыш 1997, с. 16). Тому знайдені в Києві злитки могли сучасниками сприйматися як пробні відливи зі знайденої руди.

Певна кількість таких злитків, ймовірно, зберігалася у феодальних та церковних скарбниціях, утримувалася окремими мешканцями міста. Адаже переважна частина культурного шару й об'єктів давньоруського Києва ще не були зруйновані переплануваннями, масовим будівництвом і розкопками XIX—XX ст. Не виключено, що такі злитки були серед знахідок й під час розкопок Десятинної церкви Петром Могилою, здійснених за кілька десятиліть до часів гетьманату Івана Виговського. Сучасні дослідники (Комар 2017, с. 35) відкидають гіпотезу П. Толочка (1966, с. 123, 130, № 1) про знахідку київської гривни Петром Могилою в 1630-х рр. Але безперечно, що такі масштабні роботи супроводжувалися і великою кількістю знахідок, вірогідно, і злитків (особливо зважаючи на їх чималу кількість у подальших дослідженнях на цій території та збереженість культурного шару в той час).

Не виключено також, що Іван Виговський (чи хтось із його оточення) наприкінці 50-х рр. XVII ст. спостерігав залишки (відвали, котловани) земляних робіт, здійснених Петром Могилою (чи подібні на інших київських горах), та ототожнив їх із земляними роботами в місцях відомих йому копалень срібла. Як, наприклад, Е. Челебі, згадуючи серед 70 копалень Османської імперії про місто Гюмюш (по-турецьки «срібло»), зазначив, що у місті *копають і «навалюють землю кучами»* з метою пошуку руди (Челебі 1983, с. 199). Варто зазначити, що саме на другу половину XVII ст. припадають активні розробки срібних копалень у Польщі та Московії. Рекордним за видобутком срібла в Олькуші (основне польське родовище) вважається 1659 р. (Максимов 1981, с. 115). Виділяють окремий період експедицій у пошуках срібла в Московській державі, проведених упродовж 1669—1681-х рр. Саме на цей час припадають кілька великих експедицій за сріблом, відправлених московською владою за Урал і в Сибір, а також відкриття кількох значних родовищ срібла (Смирнов 1976, с. 16; Латыш 1997, с. 16—17).

Не виключено й певне знайомство з геологічною ситуацією в Центральній Україні (що передбачає і пошуки) за часи польської влади. На що, певним чином, вказує лист познансько-

го воеводи 1658 р., який підтримував угоду з козаками, аргументуючи це тим, що тут нема *«сприятливих прикмет місцевих»*. «Навіть якби козаки домагались окремої провінції, я не дуже б противився аби тільки вони від нас залежали. Не тільки тому, що ми не маємо сили козаків побороти, але й тому також, ... та провінція... відірватися не могла *із самої природи своєї* (виділено нами — Г. К.)... Хімери й байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голандією або Швейцарією: кожний із тих народів *має інші сприятливі прикмети місцеві...* (відповідні ресурси (?), виділено нами — Г. К.)» (цит. за: Грушевський 1958, с. 301).

Важко уявити будь-які геологічні пошуки в Києві цього часу без «проходження» археологічних шарів, яке супроводжувалося чималою кількістю срібла у виробках, злитках, шматках металу тощо. Можливо саме це мав на увазі й Іван Дворецький, коли згадував про знахідки срібла (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16). Чисельні скарби і знахідки дорогоцінних металів на київських горах і були головною джерельною базою для пошуків цього металу.

Цікаво, що Іван Виговський проводив розкопки не тільки в Києві. Можливо він або хтось із його оточення мав певний досвід у цьому. На початку 1658 р. королівський посланець Станіслав Беньовський доносив королеві, що Виговський нещодавно *«поїхав до Гадяча з кількома тисячами (війська) викопувати скарби Хмельницького»* (виділено нами — Г. К.), і висловив припущення, що таким чином він «зробить собі ворожнечу» із боку Юрася Хмельницького (Крип'якевич 1910, с. 117—118). Якщо ця інформація відповідає дійсності, то можна припускати: до пошуків срібла в Києві було залучено дуже велику кількість людей, що своєю чергою передбачає розкопки великих площ.

В оточенні гетьмана, напевно, перебувала значна частина книжників, добре ознайомих із літописами, у яких згадувалося про величезну кількість срібла в Київській землі. І перевірка такої інформації також спонукала до пошукових робіт. Існують повідомлення, що в XVII ст. усвідомлювався зв'язок між «археологічним» і «геологічним сріблом». Наприклад, 1669 р. для перевірки відомостей про знахідки золота і срібла, які знаходили у татарських могилах по р. Ісеті в Тобольському повіті, після обговорення питання: *«звідки ті татари в минулі роки таке золото і срібло отримували»* відправили спеціально організовану експедицію. За свідченням місцевого старця, які він так само отримав від башкир, дорогоцінні метали знаходили у великій кількості за Уралом по рр. Уфі, Гадаю і Яїку, де їх спочатку добували чудь, а пізніше татари й калмики. Причому залишки покинутих копалень (плавильних печей і копаних ям) ще зберігалися на той час (Хмыров 1875, с. 176—177, 312—313).

Можна тільки припускати, на якій із київських гір шукали срібло в XVII ст. Знахідки срібних злитків фіксуються в багатьох місцях, але концентруються на Старокиївській (місто Володимира) та Михайлівській горах. Ймовірно, давньоруські срібні злитки масово знаходили у середні віки, і вони могли пов'язуватися зі срібною рудою (фрагментами самородного срібла), пробними відливками зі знайденої руди.

Утім запропоновані гіпотези пояснення згаданої інформації про розкопки в Києві не охоплюють усіх можливих варіантів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойко, А. П. 1994. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Історично-географічні дослідження в Україні*. Київ: Наукова думка, с. 139-158.
- Грушевський, М. С. 1958. *Історія України-Руси*. Х. Нью-Йорк: Книгоспілка.
- Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков*. Петроград: Госиздат.
- Комар, О. 2017. «Київський рубль». *Opus mixtum*, 5, с. 35-46.
- Костомаров, Н. (ред.). 1869. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией*. 6: 1663—1668. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- Крип'якевич, І. 1910. «Скарби» Хмельницького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, XCVI (IV), с. 116-119.
- Крип'якевич, І. 1917. З козацької сфрагістики. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CXXIII—CXXIV, с. 1-16.
- Латыш, І. К. 1997. *Серебро в природе (геохимия и минералогия)*. Киев: АртЕк.
- Максимов, М. М. 1981. *Очерк о серебре*. Москва: Недра.
- Михайлов, В. А., Шевченко, В. І., Огар, В. В., Кुरило, М. В., Шунько, В. В., Грінченко, О. В., Омелчук, О. В., Михайлова, Л. С. 2007. *Металеві корисні копалини України: Підручник*. Київ: Київський університет.
- Мишанич, О. В. (ред.). 1991. *Величко С. В. Літопис*. І. Київ: Дніпро.
- Памятники... 1846. *Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов*. 2. Киев: І. К. Вальнер.
- Смирнов, В. И. 1976. *Геология полезных ископаемых*. Москва: Недра.
- Толочко, П. П. 1966. Топографія скарбів монетних гривень у Києві. *Археологія*, XX, с. 123-134.
- Хмыров, М. Д. 1875. *Металлы, металлические изделия и минералы в Древней России (материалы для истории русского горного промысла)*. Санкт-Петербург: А. С. Суворин.
- Челеби, Э. 1983. *Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва: Наука.
- Яворницький, Д. І. 1991. *Історія запорізьких козаків*. 2. Львів: Світ.
- Яковлева, Т. 1998. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини й початок Руїни*. Київ: Основи.
- Янюшкина (Глазунова), Е. В. 1997. Собрание слитков ГИМ. *Нумизматический сборник Московского нумизматического общества*, 5, с. 136-154.
- Янушева-Омельянчик, Р. 1999. Монетные гривны XI—XV веков из собрания Национального музея истории Украины. *Нумизматика и фалеристика*, 1, с. 14-23.
- Volumina Legum... 1860. *Volumina Legum. Przedruk Zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*. IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.

REFERENCES

- Boiko, A. P. 1994. Neohrafiia monetnoho karbuвання na terytorii Ukrainy druhoi polovyny XVII st. In: Shevchenko, F. P. (red.). *Istorychno-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, s. 139-158.
- Hrushevskiy, M. S. 1958. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. X. Niu-York: Knyhospilka.
- Ilin, A. A. 1921. *Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*. Petrograd: Gosizdat.
- Komar, O. 2017. «Kyivskyi rubl». *Opus mixtum*, 5, с. 35-46.
- Kostomarov, N. (red.). 1869. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiu komissiei*. 6: 1663—1668. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- Kryp'iakevych, I. 1910. «Skarby» Khmelnytskoho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, XCVI (IV), s. 116-119.
- Kryp'iakevych, I. 1917. Z kozatskoi sfracistyky. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CXXIII—CXXIV, s. 1-16.
- Latysh, I. K. 1997. *Serebro v prirode (geokhimiia i mineralogiia)*. Kiev: ArtEk.
- Maksimov, M. M. 1981. *Ocherk o serebre*. Moskva: Nedra.
- Mykhailov, V. A., Shevchenko, V. I., Ohar, V. V., Kurylo, M. V., Shunko, V. V., Hrinchenko, O. V., Omelchuk, O. V., Mykhailova, L. S. 2007. *Metalevi korisni kopalyny Ukrainy: Pidruchnyk*. Kyiv: Kyivskyi universytet.
- Myshanych, O. V. (red.). 1991. *Velychko S. V. Litopys*. I. Kyiv: Dnipro.
- Pamiatniki... 1846. *Pamiatniki, izdannye vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. 2. Kiev: I. K. Valner.
- Smirnov, V. I. 1976. *Geologiia poleznykh iskopaemykh*. Moskva: Nedra.
- Tolochko, P. P. 1966. Topohrafiia skarbiv monetnykh hryven u Kyievi. *Arkheolohiia*, XX, s. 123-134.
- Khmyrov, M. D. 1875. *Metally, metallicheskie izdeliia i mineraly v Drevnei Rossii (materialy dlia istorii russkogo gor-nogo promysla)*. Sankt-Peterburg: A. S. Suvorin.
- Chelebi, E. 1983. *Kniga puteshestviia (izvlecheniia iz sochineniia turetskogo puteshestvennika XVII veka)*. 3: Zemli Zakavkazia i sopredelnykh oblastei Maloi Azii i Irana. Moskva: Nauka.
- Yavornytskyi, D. I. 1991. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 2. Lviv: Svit.
- Yakovleva, T. 1998. *Hetmanshchyna v druhoi polovyni 50- kh rokiv XVII stolittia. Prychyny y pochatok Ruiny*. Kyiv: Os-novy.
- Ianiushkina (Glazunova), E. V. 1997. Sbranie slitkov GIM. *Numizmaticheskii sbornik Moskovskogo numizmaticheskogo obshchestva*, 5, s. 136-154.
- Iausheva-Omelianchik, R. 1999. Monetnye grivny XI—XV vekov iz sobraniia Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Nu-mizmatika i faleristika*, 1, s. 14-23.
- Volumina Legum... 1860. *Volumina Legum. Przedruk Zbi-oru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*. IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.

G. Kozubovskiyi

ABOUT THE UNKNOWN EXCAVATION OF 17th CENTURY IN KYIV

The information of the document 1665 concerning the silver search in Kyiv is discussed in the paper. The document recalled that in Kyiv: «...there is silver ore in a Kyiv mount, and Ivashka Vyhovsky (Hetman Ivan Vyhovsky in 1657—1659) searched for this ore, got nothing and gave the idea: there is nothing here! But presumably he was out to open silver mines at the time when he came to the Kyiv Voivodship...». The silver search in Kiev confirmed Colonel Vasiliy Dvoret-sky: «...there is a mount in the city, and that Ivashka Vyhovsky searched for silver ore, but he did not know for sure how valuable that silver was...». There was no silver of its own in Kyiv Land, but the Hetman was most probably searching for resources of monetary emission.

The clauses of the Hadych Treaty drawn up in 1658—1659 also provided for the emission of the Rus Principality. The separate article said that the Rus Principality had the right to establish mints in Kyiv or other cities. The coin was supposed to carry the king's portrait, and its quality had to be the same as those of the royal coins («...money will be minted as is the custom in the Lithuanian Principality...» or «...will be

free to mint Cossack coins for payment to the Cossack host...» — in various wording and sources).

The author concludes that the information about Kyiv as a mining area with deposits of silver was connected with many finds of Old Rus silver ingots of «Kyiv type» on the Kyiv mountains. For hryvnias of the manufacturing there well-quality silver as well alloys with concentrations of copper and other metals was used. Discoveries of the hryvnias of the «Kyiv type» are fixed in many districts of Kyiv but concentrated in Starokyivska («The City of Vladimir») and Michaelivska Hills. Probably Old Rus silver ingots of «Kyiv type» in the Middle Ages too could have been dug up during an unknown excavation in Kiev of the 17th century.

Keywords: history of archaeology, early modern period, excavations, Kyiv, Ivan Vyhovsky, minting, silver, coin, ingots, hryvnias of the «Kyiv type».

Одержано 10.07.2025

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Heorhii KOZUBOVSKYI, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2633-604X.

e-mail: Kozubovskiyi_yurii@iananu.org.ua.